

Iwona Radziszewska

Chamały – tatarskie „silvae rerum”

Nurt SVD 51/2 (142), 92-110

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Chamaily – tatarskie *silvae rerum*

Chamails – Tatar *silvae rerum*

Iwona Radziszewska

iwradziszewska@gmail.com

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Doktor nauk humanistycznych w zakresie językoznawstwa; autorka artykułów naukowych związanych z kitabistyką; zajmuje się piśmiennictwem religijnym Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego, wielokulturowością, językiem religijnym, kulturą i religią islamu praktykowaną w słowiańskim kręgu kulturowym; członek zespołu badawczego *Tefsir – projekt filologiczno-historycznego opracowania oraz krytycznego wydania tzw. tefsiru Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego z 2. połowy XVI w. (pierwszego przekładu Koranu na język polski)*.

Chamaił jest jednym z rodzajów piśmiennictwa religijnego muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej: WKL), które obejmuje również: Koran, tefsir, tedźwid, kitab, glosariusz, tekst polemiczny, a także drobne formy piśmiennicze, takie jak: daławar, hramotka, nuska oraz formy z pogranicza piśmiennictwa i sztuki, czyli muhiry.

Chamaily nazywa się modlitewnikami, co odnosi się do podstawowej treści oraz funkcji, jaką pełnią. Ich zawartość bywa jednak bardzo różnorodna i nierzadko wykracza poza standardowe modlitwy codzienne i okolicznościowe.

Nazwę tatarskiego modlitewnika wywodzi się równoległe z języków arabskiego i tureckiego. Arabskie *ḥamala* oznacza „nosić”, *ḥamā'il* – „to, co się nosi”, z kolei turecki rzeczownik *hamail* to „osobisty amulet”¹. Badacze wywodzą również rzeczownik „chamaił” od

¹A. Drozd i in., *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*, Warszawa 2000, s. 13; P. Suter, *Alfurkan tatarski. Der litauisch-tatarische Koran-Tefsir*, Köln-Wien 2004, s. 8.

formy liczby mnogiej ar. *himālatun*, które oznacza „to, co jest niesione, brzemień” (rdzeń *hml* ma znaczenie „nieść”), *himālatun* oznacza także „amulet, maskotka”². Etymologia odnosi się więc przede wszystkim do przenośnej oraz magicznej funkcji chamaileu. Talizmany z muzułmańskiego Wschodu noszono na szyi, ramieniu, ręce, na piersi, przy turbanie lub w specjalnych woreczkach, a wykonywane były, w zależności od statusu społecznego, np. ze złota lub srebra³.

W *Glosariuszu turecko-polskim* S. Stachowskiego przy osmańskotureckim *hamail*, *hamāil* pojawia się objaśnienie „książka mała”⁴. Odpowiada to formie książki do nabożeństwa, znanej w środowisku tatarskim jako chamaile. Jest to najprostsza, acz niepełna definicja tego terminu. W praktyce jest to rękopis często o niewielkim formacie, dostosowany do codziennego użytku, a z drugiej strony zróżnicowany objętościowo ze względu na przeznaczenie i użytkownika. Chamailey Tatarów WKL stanowią przede wszystkim zbiory modlitw w języku arabskim, (staro)tureckim (według literatury przedmiotu także w czagatajskim i staroujgurskim), na jego kartach mogą pojawić się również elementy języka perskiego zapisane alfabetem arabskim oraz objaśnienia modlitw w języku (staro)polskim i/lub (staro)białoruskim, zapisane również alfabetem arabskim. Prócz tego znaczące miejsce w chamailech zajmują treści o charakterze magicznym, zaklęcia, formuły uzdrawiające, wróżby, tłumaczenia snów, mowy okolicznościowe itp. Dlatego modlitewniki tatarskie pełnią także funkcję poradnika życiowego, stosowanego nie tylko w rytuałach religijnych, ale i świeckich⁵. Są, jak określił je Maciej Musa Konopacki, „swoistym vademecum polskiego wyznawcy islamu”⁶.

Ała Kożinowa i Michaił Tarełko przedstawiają chamaile jako „podręczny notatnik”⁷. Określenie to uzupełnia definicję rzeczowej księgi o kolejną osobliwą cechę. Autorzy piszą o tradycji noszenia przy sobie chamaileów przez muzułmańskich duchownych i uzupełniania ich

² A. Kożinowa, M. Tarełko, *Realizacja funkcji magicznej w tekście jednego chamaile’a*, „Etnolingwistyka”, t. 13, 2001, s. 232.

³ J. Bielawski (red.), *Mały słownik kultury świata arabskiego*, Warszawa 1971, s. 186; J. Danecki, *Kultura islamu. Słownik*, Warszawa 1997, s. 81; Г. Мишкинене і ін., *Каталог арабскоалфавитных рукописей Литовских татар*, Vilnius 2005, s. 114.

⁴ S. Stachowski, *Glosariusz turecko-polski*, Kraków 2005, s. 118-119.

⁵ Por. S. Kryczyński, *Tatarzy litewscy: próba monografii historyczno-etnograficznej*, „Rocznik Tatarski”, t. 3, Warszawa 1938, s. 219-220; А.К. Антонович, *Белорусские тексты, писанные арабским письмом, и их графико-орфографическая система*, Вильнюс 1968, s. 17-18.

⁶ M. Konopacki, *Elementy folkloru Tatarów na pograniczu polsko-białorusko-litewskim*, „Literatura Ludowa”, nr 1, 1963, s. 33.

⁷ A. Kożinowa, M. Tarełko, *Realizacja funkcji magicznej...*, art. cyt., s. 231-232.

nowymi zapiskami. Oznacza to, że księga nie musiała stanowić zamkniętej całości, lecz mogła być sukcesywnie uzupełniana o nowe treści.

Chamaile, „pisane” przez imamów aktywnie wykorzystujących tworzoną księgę, mogły powstawać miesiącami, a nawet latami. Podstawowe modlitwy były w tym czasie uzupełniane o modlitwy okolicznościowe, te z kolei podpierane mowami na różne okazje, które imam mógł wykorzystać podczas konkretnych ceremonii. Skompilowany w ten sposób rękopis mógł być powielany przez kopistę, który wiernie przepisywał zawarte w nim treści lub je modyfikował.

Księga, trafiając później w ręce kolejnych użytkowników, mogła być z kolei wzbogacana o dopiski, komentarze dotyczące treści właściwej (modlitewnej) oraz notatki odnoszące się do życia osobistego. Prywatne zapiski to element, który w pierwszej kolejności kojarzy się z notatnikiem. W chamailech umieszczano je najczęściej na ostatnich, często pustych kartach, ale także na wewnętrznych stronach okładek, kartach niecałkowicie zapisanych oraz na marginesach kart, wszędzie tam, gdzie było miejsce, aby taką notatkę zamieścić. Podczas gdy tekst zasadniczy zapisany był za pomocą liter arabskich, dopiski właścicieli sporządzano częściej przy użyciu alfabetu łańdzkiego lub cyrylicznego. Chamaile stawały się w ten sposób swoistą kroniką rodzinną, zawierającą informacje na temat daty narodzin i śmierci jej członków. Były to wiadomości precyzyjne, obejmujące dane osobowe, datę, jak np. ta w chamaile Tamerlana Krynickiego z 1910 roku (własność prywatna): *нашъ отецъ / Тамерланъ Яков-/левичъ Криницкий / умеръ въ понидельн / 4 + 17 ~ октябрия 1921 г. / на 72 году жизни*, lub niepełne informacje, jak jeden z wpisów z chamaile Jerzego Szahuniewicza z 1819 roku (własność prywatna), w którym zabrakło wzmianki o tym, co wydarzyło się odnotowanego 1931 *года / дня 7 марта / субота в час / вечера*.

Istotnym, wartym odnotowania wydarzeniem, mogła być też służba wojskowa. Informację o takowej w chamaile Stefana Sobolewskiego ze zbiorów Muzeum Historycznego w Białymstoku (sygn. MBH 4760) zapisano na ostatniej karcie łańdzką, z wtrąceniem liter cyryliczkich (pogrubione w tekście):

„Wstąpiłem wsłuźb[e] / u Ryżски Drago[ń]/ski Połk 1838 rok[u] / M. Maia 24 дня / awansowałem / na Oficera 1840 / roku M. [Ю/Jo]llii(?) 27 d[nia] / na Poruczника 1843 roku [...] / [30?] дня / Stefan Sobo[lewski] / Anny [...] / 1845 rok[u] na Sztab[...] / [...] Szвадрон[...] / [...]”⁸.

⁸ Odczyt hipotetyczny. Opracowanie autorskie (I.R.) dla Muzeum Historycznego w Białymstoku, 2010.

Wymienione przykłady dopisków nie są jednak elementem stałym chamaiłów. Jeśli występują, stanowią skromny wycinek zawartości, najczęściej młodszy od części zasadniczej księgi, gdyż powstały podczas jej użytkowania. Nie można więc utożsamiać chamaiłów z podręcznymi notatnikami w powszechnym rozumieniu tego terminu, ściślej: nie służyły one jako notatnik uzupełniany przypadkową lub czasowo użyteczną treścią.

Chamaiły pełnią przede wszystkim funkcję religijną. Różnią się one objętościowo – mogą mieć formę zaledwie kilkunastostronicowych ekscerptów lub nawet dwutomowych zbiorów. Ich treść, proporcjonalnie do formy, ogranicza się do wybranych ważniejszych modlitw lub zawiera obszerne opisy obrzędów religijnych, kazania (chutby), historie koraniczne, mowy okolicznościowe, formuły magiczne, wróżby, zaklęcia itp. Pod kątem treści rozróżniano chamaiły przeznaczone do osobistego użytku wiernych, te przeznaczone dla mołły (mułły), czyli imama oraz egzemplarze wykorzystywane przez wróżbiarzy (fałdżejów) i znachorów (siufkaczy), choć podział ten nie jest klarowny, a właściciele ksiąg zmieniali się przez pokolenia.

Treść właściwa chamaiłów wydaje się być uporządkowana: pojawia się w nich taka sama zawartość, w tej samej lub zbliżonej kolejności, stąd też mowa o konkretnym rodzaju ksiąg religijnych. Jednolitość lub zbieżność zawartości wynika w dużej mierze z czynności kopiowania. Zadaniem kopisty było wszakże przepisanie, czyli odtworzenie formy i treści pierwowzoru. Jeśli ambicja i umiejętności na to pozwalały, skryba zmieniał się w kompilatora i modyfikował, uzupełniał, komentował bądź korygował przepisywaną treść. Niektóre sformułowania można, na podstawie lektury jednego rękopisu, jednoznacznie zinterpretować jako ingerencję kopisty w przepisywaną treść. Przykładem może być chociażby informacja wstawiona – jak wydaje się – spontanicznie o skróceniu zbyt długiej modlitwy. Pojawia się ona w co najmniej kilku rękopisach, co ukazuje poniższe zestawienie:

**Chamaił Tamerlana
Krynickiego, 1910**
(własność prywatna)

*viklādū ne s'il opisalem bo barzžo obširne opisūje
dl[a] prentkocci čitanna ūkruce opisane** (dua**
Ahdīnam)

*viklādū ne s'il opisalem bo baržo abšerne apisūje
dlá prendšego čitane ūkrucce* (modlitwa Džemil)

* Cytowane w artykule fragmenty chamaiłów w transliteracji autorskiej (I.R.).

** Dua – modlitwa.

Chamaił Emilii**Assanowicz,****1898-1900**

(własność prywatna)

*ne s'ilá moja bilá pisac bo barzdo šeroko opisūje ále žmejšūno dlá čítana krútk'ego (modlitwa zbawienna)***Chamaił Aleksandra Aleksandrowicza, 1865**

(własność prywatna)

vikládu ne s'ilo pisalem bo barzo šeroko opisūje dlá prentšego čítana vkrútcie (modlitwie Dżemil)

Skrót został zastosowany w rękopisach, które różni czas powstania. Sama informacja sformułowana jest podobnie, aczkolwiek nie identyczne. Kopiści piszą o zbyt „obszernym” lub zbyt „szerszym” opisie modlitwy, a skracają go w celu „prędszego” lub „krótkiego czytania”. Wymienione rękopisy nie były więc raczej swoimi kopiami, miały jednak swe pierwowzory. Jeśli kopista trafił na rzeczony lub jemu podobny skrót w przepisywanej księdze, nie miał innej możliwości, niż przepisać go. Skoro tekst został wcześniej skrócony, to nie dysponował on oryginałem, z którego można zaczerpnąć i odtworzyć pełną treść fragmentu. Część tego typu zapisów stawała się w kolejnych kopiach treścią właściwą księgi.

W treść modlitewników tatarskich wkomponowywane były również elementy okołomodlitewne, świeckie, ale nadal związane z muzułmańskim obrządkiem. Za przykład treści fakultatywnych mogą posłużyć oracje ślubne. Mowa ślubna znajduje się m.in. w cytowanym wyżej chamaile Aleksandra Aleksandrowicza z 1865 roku oraz w starszym o co najmniej pół wieku chamaile ze zbiorów Biblioteki Gdańskiej PAN (sygn. akc. 692/75)⁹. Oracje w obu modlitewnikach są tożsame treściowo¹⁰, analiza treści wykazuje, że nie są to w całości autorskie twory kopistów lub/i kompilatorów manuskryptów tatarskich. Po krótkim wstępie w oracji możemy znaleźć fragment zapożyczony ze źródeł literackich:

⁹ Rękopis datowany na koniec XVIII i początek XIX wieku.

¹⁰ Pełna treść oracji z obu chamaiłów została zacytowana i omówiona w artykule: I. Radziszewska, *Elementy obyczajowości Wielkiego Księstwa Litewskiego na przykładzie oracji weselnych w tatarskim rękopiśmiennictwie*, [w:] S. Temčinas i in. (red.), *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kalbos, kultūros ir raštijos tradicijos*, Vilnius 2009, s. 346-356.

<i>Mowa przy oddawaniu Panny w Łożnicy ze zbioru: Spiżarnia aktów rozmaitych...</i> (XVII wiek)	Naypierwsze prawo y nadawnieyszy zakon od początku świata wydany był od Stworce wszytkiego świata w Raiu aby człowiek w Małżeńskich granicach lata swoje prowadził (...) nie tylko u Chrześcijaństwa wszytkiego ale y powiekszey cześci świata miał swoje powagi. (...); przymuie sie nowa łaska y nowe Błogosławieństwo Boże: wypowieda sie przymierze szatanowi i pokusom iego; wstepuie sie w zakon nieograniczony oczym świadczy przysiega y zwiizek nierozzerwany aż do śmierci: Bierze sie przyiaćiel w towarzystwo szczęścia dożywotniego wszelkiego: pełni sie rozkazanie Naywyższego Pana. Czego wszytkiego uiwierdzać nie może iedno fortuna przezacney nadzieie y pomyślnych poćiech. Stojąc tedy y zacni Rodzice w tym przy woli Bożey y potwierdzaiac tego co za Kapłańskim związkiem slubny skutek wzieło.
Chamaıl Gdański (XVIII-XIX wiek)	tū jest najp[e]rše pravu i najdavnijsi zakūn ūd pūčūntkū s'vata ūd samegū būga jest vīdani dekrat' abī člūvek ve małžensk'ix granicax lat'a svūje prūvazil ne t'ilkū tū ū nas ale i pū venkšej čenści švata majū svūje pūvagi pretū prijmuje še nove laska i novu blūgūslavenstvo būže v čistūsci zaxūva stanū svūjegū vīpūveda še primera nečistūsci šetanūv ī spreciv nemū pūkūše būg za tim člūvek'em vestempūje v zakūn na ūgraničene bere še prijacel v tavaristovu ščenšca dūživoťnegū pełni še rūs kazane pana najviššegū i ū čim tū všitk'im svadeči prišen-ga zvonzak nerūzervanej prijažnej v mīlūsci zūbūpelnej stanū małžensk'igū prez člūveka prilūžonegū pismem švetim utverzic na tū ūprūšenegū jakū tū jest napisanū pū ārabskū v t' slūva <i>ar.</i>

Chamaíl Aleksandra Aleksandrowicza z 1865 roku	to jãst najperše právo i najdávejši zakoln od počondkú s'váta od s'ãmega boga jest vidáni dekret ábi člověk v małžensk'ix grãnicax læte svoje provázil ne tilko to ũ nas ale i po venkšej čens'ci s'váta majo svoje povági pretoprimŭješenováleska i noveblãgoslãvenstvo bože ũ čistos'ci zãxovivãjo stanŭ svãjeho vipovedã še primerã nečistemŭ šatanovi sprãciv v nemŭ pokuše bŭg za tim člověk'em vstempŭje v zakon na ogrãničenne bere še prijacol ščens'c doživotnegu pelni še rozkazenne pana nejviššego o čim to všistko s'vádči pris'enga zvonžek nerožervãni v prijãzní v milos'ci zŭpelnej st'anŭ małženska-gu prez človeka preložonego pis'mem s'ventim utverzic na to ũprošenego jako to napisano po [?] áràbskŭ v te slovã ar.

Cytowany fragment oracji z obu chamaílów wzorowany jest na *Mowie przy oddawaniu Panny w Łoźnicy*, która pochodzi ze zbioru *Spizarnia aktów rozmaitych, które się przy zalotach, weselach, bankietach, pogrzebach, y tym podobnych inszych zabawach świeckich odprawować zwykły: Wszystkim zobopolnie Stanom Swieckim, tak Szlacheckim iako y Mieyskim, a zwłaszcza Młodzi służąca, y niemniej pożyteczna*. W latach 1632-1680 zbiór kilkanaście razy ukazywał się drukiem – średnio wydawany był co trzy lata. Częstotliwość druku świadczy o popularności publikacji, a także zapotrzebowaniu na prezentowane w niej treści. Uroczystości ślubne oraz pogrzebowe należą do istotnych wydarzeń w życiu rodzinnym i społecznym, stąd chęć nadania im szczególnego rysu, wzbogacenia ceremonii, podkreślenia ich wagi. *Spizarnia aktów rozmaitych...* była więc rodzajem podręcznika, który zawierał wzory mów na różne okazje, a jego niewielka objętość (około 30 stron) zapewne ułatwiała świeckim i duchownym mistrzom ceremonii wyszukanie pożądanej treści. W przedmowie *Do Czytelnika* został jasno określony cel wydania zbioru:

„Ia te praca moię tym oddaie, ktorých abo rozum nadwãtłony, abo też czerstwý y zdrowý będąc w przygodzie nagley y prędkiey, terminu požãdanego dostãpić nie może. Łãtwiey iako experyentia uczy, z gotowych drzew budować, o nie się nie staraiać. Łãtwiey gdy gotowe Wapno, Cegła, abo kamienie, y insza Materya murować”¹¹.

¹¹ Ze wstępu do wydania: *Spizarnia aktów rozmaitych...*, M. Filipowski (oprac.),

Jeden z kopistów chamaiłów tatarskich skorzystał z tego gotowego „wapna i cegieł” i, skracając odpowiednio tekst źródłowy, zapożyczył go, a następnie włączył do tatarskiego modlitewnika, tytułując oracją przed ślubem. Kopista wprowadził niezbędne zmiany: stan małżeński określił jako *poważany u nas, nie u Chrześcijaństwa wszystkiego*, a sankcjonują go słowa Pisma Świętego i zapisana po arabsku formuła modlitewna. Dalszy ciąg oracji chamaiłowej inspirowany był częściowo Księgą Rodzaju (Rdz 2,18-25).

Popularna staropolska tradycja wzbogacania obrzędów ślubnych oratorskimi popisami ma odzwierciedlenie również w innych rękopisach tatarskich. XIX-wieczny chamaił Asanowiczów z Jasionówki ze zbiorów Muzeum Historycznego w Białymstoku (sygn. MBHD 1256) należy do modlitewników o rozbudowanej strukturze i treści, uzupełnianych na przestrzeni wielu lat rękoma kilku kopistów. Jeden z nich wkomponował weń teksty zewnętrzne, które nietrudno zlokalizować, gdyż zapisane zostały na ponadplanowo wklejonych błękitnych kartach, wyróżniających się na tle żółtawego koloru pozostałych kart manuskryptu. Identyfikacja treści wpisów pozwala stwierdzić, że zawartość modlitewnika wzbogacono o parafrazę Ps 8 *Domine Dominus noster, quam admirabile*¹², odpis modlitwy ze *Zdania sprawy o Tatarach litewskich przez jednego z tych Tatarów złożone sułtanowi Sulejmanowi w r. 1558*¹³ oraz wyimek z tragikomedii pasterskiej *Pastor Fido, albo Konterfekt Wierny Miłości* autorstwa Giovanniego Battisty Guariniego (1538-1612).

Pozostając w tematyce weselnej, warto przytoczyć fragment dramatu włoskiego poety skopionanego do chamaïłu z Jasionówki:

„[...] ščens’livà p[a]r[o]! začinace žice
co pláčem vščente, pocexon konči s’en,
velež jenčene, nim ũmartvene
ščensnon zžobičon *,
žešlŕ slodičon *,

Lublin 1650.

¹² A. Drozd, *Wpływy chrześcijańskie na literaturę Tatarów w dawnej Rzeczypospolitej. Między antagonizmem a symbiozą*, „Pamiętnik Literacki”, z. 3, 1997, s. 27-28; I. Radziszewska, *Tatarzy-muzułmanie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kultura i religia na podstawie tatarskich manuskryptów religijnych*, „Zeszyty Łużyckie”, nr 45, 2011, s. 325-328.

¹³ A. Muchliński, *Zdanie sprawy o Tatarach litewskich, przez jednego z tych Tatarów złożone sułtanowi Sulejmanowi w 1558 r.*, „Teki Wileńska”, nr 5, 1858, s. 129-130; A. Drozd, *Z badań nad staropolskimi zapożyczeniami w literaturze Tatarów*, [w:] *Orient w kulturze polskiej*, Warszawa 2000, s. 148-149.

ũčce s'en ślepi,
 jak cnota kžepi *
 á poznace v tim pšikláze,
 jak'e xitros'c vejenzi kláze *,
 á jak sladk'e, gdí je právã
 mĩłos'c s šacũnk'em nadãvã *
 1874 [...]''¹⁴.

Według *Bibliografii polskiej* Estreicherów¹⁵ dzieło Włocha wydane było w języku polskim dwukrotnie w Toruniu – w 1695 (lub 1694) oraz 1722 roku przez Jana Christiana Laurera i w zależności od wydania liczy od 350 do około 400 stron. W obu wydaniach pieśń chóru wieńcząca dramat, bo to ona zainspirowała kopistę chamaïlu, brzmi następująco:

„O Sławna paro, o stadło szczęśliwe
 Co źniwo śmiechu zbierasz tak życziwe
 Po onych przykrych nieznosnych gorzkościach.
 Jako w roskosznych opływasz słodkoscjach:
 O to się wierne żale nagrodziły,
 Y miłosc twoię wdzięcznie przysłodziły,
 Ludzie śmiertelni ztąd się nauczaycie,
 Ztąd ślepe wasze oczy otwieraycie,
 Ktore iest dobro szczere, y prawdziwe,
 A zle, obłudne, omylne, zdradliwe,
 Nie wszystko dobrem to zwać się nam godzi,
 Co do nas w szczęścia posławie przychodzi,
 Albo też to złym, co nam nie smakuie,
 Y gorzkości się przykreypokazuie
 Prawdzywe dobro co się z cnoty rodzi,
 Y wprzod po cierniach, niż po rozach chodzi''¹⁶.

Nie jest to wersja tłumaczenia, która została wykorzystana w chamaïle, stąd wniosek, że to nie toruńskie publikacje były lekturą kopisty. Doklejona do rękopisu karta zawiera mianowicie kopię fragmentu utworu Guariniego, cytowanego w pracy Ignacego Krasickiego

¹⁴ Chamaïl Asanowiczów z Jasonówki ze zbiorów Muzeum Historycznego w Białymstoku (sygn. MBHD 1256), karta: fot.157v, numeracja kart według fotokopii sprzed konserwacji zabytku.

¹⁵ K. Estreicher, *Bibliografia polska XIX stulecia*, cz. 3: *Stulecie XV-XVIII w układzie abecedowym*, t. 17, Kraków 1899, 491 s.

¹⁶ G.B. Guarini, *Pastor Fido, albo Konterfekt Wierny Miłości z Włoskiego języka przetłumaczony*, Toruń 1694, s. 329; 1722, s. 334.

zatytułowanej *O rymotwórstwie i rymotwórcach*, czyli encyklopedii-leksykonie poświęconym krajowym i zagranicznym twórcom literatury, wydanym po raz pierwszy w Warszawie w 1803 roku jako trzecia część 10-tomowego zbioru *Dzieł Krasickiego*, wznawianego jeszcze co najmniej 10-krotnie w wydawnictwach krajowych i zagranicznych¹⁷. Opis twórczości Jana Gwaryniego w nich zawarty wieńczy cytat z najpopularniejszego utworu poety, czyli cytowanej wyżej tragicomedii *Il Pastor Fido*...:

„Szczęśliwa paro! zaczynacie życie,
Co płaczem wszczęte, pociechą kończycie.
Wieleż jęczenia,
Nim umartwienia
Szczęsną zdobyczą,
Zeszły słodyczą,
Uczcie się ślepi,
Jak cnota krzepi.
A poznacie w tym przykładzie,
Jakie chytróść więzy kładzie;
A jak słodkie, gdy je prawa
Miłość z szacunkiem nadawa”¹⁸.

Fragment utworu „wyjęty” z dramaturgicznych ram, w tym wypadku z leksykonowego zbioru, stał się poezją okolicznościową i budzi skojarzenia z epitalamiami, utworami pisanymi z okazji ślubu czy wesela, które wzbogacały weselne przemowy bądź stanowiły prezent dla nowożeńców¹⁹. Podobny charakter ma zresztą oracja weselna i przysposobiona w niej *Mowa przy oddawaniu Panny w Łoźnicy*, apologizująca stan małżeński. Oba teksty mogły stanowić dopełnienie muzulmańskiego nikiachu, czyli zwyczajowego rytuału i obowiązkowych modlitw odmawianych przez imama podczas zaślubin.

Epitalamia – jako odmiana poezji okolicznościowej – funkcjonowały już w starożytności. W polszczyźnie pojawiły się na początku

¹⁷ R. Loth (red.), *Dawni pisarze polscy od początków piśmiennictwa do Młodej Polski: przewodnik biograficzny i bibliograficzny*, t. 2, Warszawa 2001, s. 245.

¹⁸ *Dzieła Ignacego Krasickiego. Nowe i zupełne wydanie*, t. 3, Wrocław 1824, s. 308. Wspomniany chamailewy odpis psalmu *Domine Dominus noster...* to również tłumaczenie z *Dzieł Krasickiego* (zob. I. Radziszewska, *Tatarzy-muzulmanie...*, art. cyt., s. 325-328).

¹⁹ K. Mroczek, *Epitalamium staropolskie*, „Pamiętnik Literacki”, t. 77, z. 1, 1986, s. 85-100; B. Walczak, *Staropolska poezja okolicznościowa*, „Lingua ac Communitas”, t. 24, 2014, s. 5-6.

XVI wieku, a ich popularność nie słabła przez całe XVII stulecie²⁰. Obecność treści noszących znamiona utworów okolicznościowych, sylwicznych w chamaillach uruchamia skojarzenia z zaliczanymi do form paraliterackich sylwami szlacheckimi (*silva rerum*)²¹.

Mimo przełomowego wynalazku druku w Rzeczypospolitej kwitła kultura rękopisu. Początki tradycji sporządzania ogromnych foliałów, pisanych najczęściej przez głowę domu, sięgają XVI wieku. Tradycja ta praktykowana była do połowy XVIII stulecia. W domach szlacheckich i mieszczańskich powstawały parapamiętniki, ogromne kodeksy (również o cechach notatnika), przekazywane z pokolenia na pokolenia. Szczyt popularności tego typu ksiąg przypada na wiek XVII, w którym to szczególną popularnością cieszyły się pamiętniki i dzienniki z podróży²².

Księgi rękopiśmienne Tatarów WKL powstawały w podobnym okresie. Czas powstania pierwszych manuskryptów wiązany jest z drugą połową XVI lub początkiem XVII wieku. Nie zachowały się pierwsze rękopisy tatarskie, ale tezę o początkach piśmiennictwa potwierdzają pośrednio fakty językowe, treść późniejszych manuskryptów, cechy języka, wpływ reformacji oraz ukształtowana już forma zachowanych zabytków XVII-wiecznych²³.

²⁰ Tamże.

²¹ Chodzi o tradycję literacką związaną z okresem staropolskim: „Sylwy szlacheckie i sylwy w rozumieniu genologicznym, obejmującym spowinowaczone retoryczną genezą gatunki poetyckie, które nawiązywały w mniej lub bardziej wierny sposób do zbioru Stacjusza, to zjawiska nietożsame. Poza nazwą niewiele je łączy. Status twórczości sylwicznej był od czasów renesansu precyzowany przez nauczycieli poetyki i samych pisarzy – dla nich rzymski precedens okazał się z jakichś powodów atrakcyjny oraz godny naśladowania. Lecz ten nurt twórczy nie korespondował ze swobodą i różnorodnością tematyczną notat prowadzonych przez szlachtę, swobodą, która pozwalałaby na wypromowanie koncepcji uznającej istnienie od czasów antycznych trwałej inklinacji w dążeniu do fragmentaryzmu, esejistyczności czy budowy niezgodnej z zasadami retoryki (choć, oczywiście, takie utwory powstawały od wieków i z zaskakującym upodobaniem są pisywane obecnie)” [R. Krzywy, *Silvae i sylwy – glosa historycznoliteracka do pewnego nieporozumienia*, „Pamiętnik Literacki”, t. 104, z. 3, 2013, s. 151].

²² S. Skwarczyńska, *Kariera literacka form rodzajowych bloku silva*, [w:] też, *Wokół teatru i literatury (studia i szkice)*, Warszawa 1970, s. 184; M. Zachara, *Sylwy – dokument szlacheckiej kultury umysłowej w XVII w.*, [w:] H. Dziechcińska (red.), *Z dziejów życia literackiego w Polsce XVI i XVII wieku*, Wrocław 1980, s. 198-199; J. Partyka, *Rękopisy dworu szlacheckiego doby staropolskiej*, Warszawa 1995, s. 5-9.

²³ А.К. Антонович, *Белорусские тексты...*, dz. cyt., s. 11-13; Cz. Łapicz, *Kitab Tatarów litewsko-polskich. Paleografia. Grafia. Język*, Toruń 1986, s. 62-64; A. Drozd i in., *Piśmiennictwo...*, dz. cyt., s. 17.

Wiek XVII wydaje się być kluczowy dla kształtowania struktury tzw. sylw szlacheckich, jak i rękopisów tatarskich. Mimo że nie można utożsamić gatunkowo sylw i chamailew, zakres tematyczny, jaki obejmują oba typy ksiąg, jest częściowo zbieżny. Tak oto zawartość sylw określono w *Encyklopedii staropolskiej*:

„A że nie było stałych gazet, więc do takiej księgi pamiętniczej wpisywano wszelkie relacje, mowy sejmikowe i sejmowe, weselne i pogrzebowe, noty dyplomatyczne, listy, deklaracje, satyry i paszkwile polityczne, djarjusze wojennych pochodów, wiadomości statystyczne, daty wypadków dziejowych i rodzinnych, fundacje, rachunki majątkowe, wiersze, pieśni, zjawiska atmosferyczne, klęski, napisy na nagrobkach i t. d.”²⁴.

W definicji badaczki literatury staropolskiej Joanny Partyki *silva rerum* to:

„[...] domowa księga zapełniana przez pana domu najrozmaitszymi treściami: od osobistych notatek począwszy, poprzez zapiski i porady gospodarskie, przepisy kulinarne i lekarskie, odpisy różnych dokumentów, mów wygłoszonych na sejmach, sejmikach, trybunałach, wzory mów okolicznościowych – weselnych, pogrzebowych, listy od przyjaciół i odpisy listów ważnych osobistości; relacje z różnych wydarzeń politycznych i obyczajowych – do anonimowych utworów literackich, zwłaszcza panegiryków, facecji, paszkwili, anegdot, epigramów, frazsek i obscenicznych opowieści”²⁵.

Partyka wymienia także funkcje, jakie w wiekach XVII i XVIII pełniły sylwy. Były one następujące: kronikarsko-pamiętnikarska, praktyczno-dokumentacyjna (archiwum uwieczniające ważne dokumenty, „listownik”, podręcznik w zajęciach gospodarskich i nauce, skarbczyk towarzyski), rodowo-ambicjonalna (zapiski osobiste oraz rodowe), literacka²⁶.

Mówiąc o chamailech, na pierwszym miejscu należałoby bezwzględnie wymienić ich funkcję religijną i meritum, które stanowią modlitwy. Cytowane tu fragmenty z modlitewników tatarskich wskazują jednocześnie, że ich treść i funkcja wykraczają poza książkę do nabożeństwa w klasycznym rozumieniu. Mowa weselna, poezja

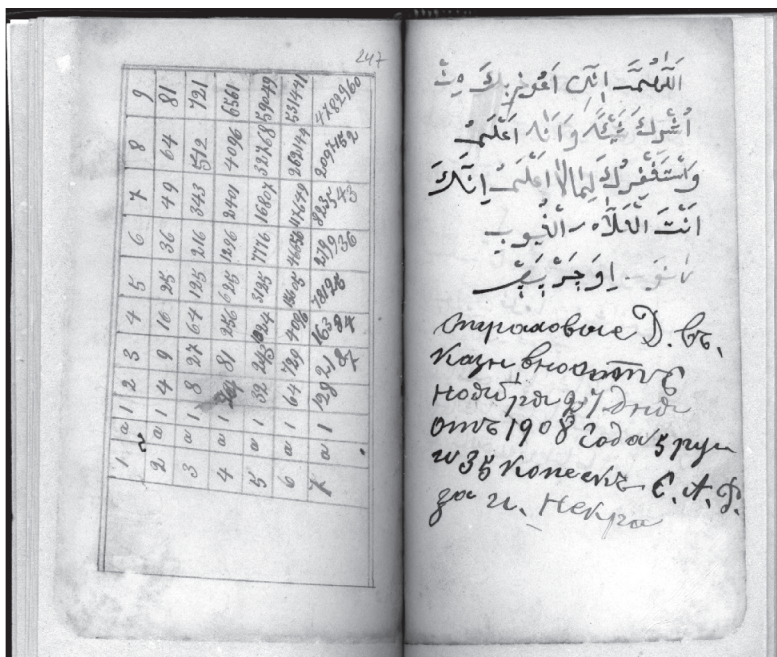
²⁴ Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska ilustrowana*, t. 4, Warszawa 1903, s. 231-232.

²⁵ J. Partyka, *Szlachecka silva rerum jako źródło do badań etnograficznych*, „Etnografia Polska”, t. 32, z. 2, 1988, s. 67-68.

²⁶ Tamże, s. 73.

okolicznościowa, która mogła być wykorzystana podczas uroczystości ślubnej, a także fakty i memorabilia z życia właścicieli, zapisywane na marginesach lub zazwyczaj ostatnich, pustych stronach chamailów, tworzą z niego osobliwą kronikę rodzinną. Można je nazwać elementami świeckimi w chamailach, niezwiązanymi bezpośrednio z praktyką i obrzędkiem religijnym, ale często pomocnymi w organizacji życia codziennego.

Do takich elementów zaliczyć można także przeróżne notatki, jak np. zapis cyrylicą o pieniężnych należnościach w chamaile Asanowiczów z Jasionówki: *Страховые Д. Въ кази вноситъ? ноября 27 дня отъ 1908 года 5 рубли 35 копеекъ С.А.Р. за и. Некра*, zamieszczona obok tablicy potęg, z pewnością przydatnej w wykonywaniu obliczeń (z jednym błędem lub „niedopisaną” cyfrą); w tym samym manuskrypcie znaleźć można równie użyteczną tabliczkę mnożenia.

Chamaile Asanowiczów z Jasionówki, karty 246b i 247a z notatką oraz tablicą potęg

Fot. Muzeum Historyczne w Białymstoku

Miscellanea z pogranicza stref *sacrum* i *profanum* to wpisy dokumentujące także zjawiska atmosferyczne, szczególnie tak niezwykle jak, uważane za mistyczne, zaćmienie Słońca. Notatka o tym wydarzeniu widnieje na innej karcie chamaile z Jasionówki: 1887 *zoda Aθ-ma 6 d²⁷ / 1304-1305²⁸ á m / bilo zácmené rano mnej jak / koàdràns s'[u][l][e]jm[a] n r[a]d[e]ck'[i]*. Informacja ta mogła być wpisana na podstawie obserwacji własnych, spisana z notatki prasowej²⁹ bądź skopiowania z kart innego rękopisu³⁰.

Kompilacyjny charakter ksiąg tatarskich i dopiski na kartach manuskryptów świadczą o aktywnym wykorzystywaniu rękopisu przez jego użytkowników, a często także twórców, których ogólna wiedza, znajomość języków orientalnych oraz pisma arabskiego pozwalały na uzupełnianie braków w poszczególnych fragmentach tekstów modlitewnych, a erudycja na wplatanie „nadprogramowych” *litterariów*.

Litteraria obecne w chamailech, a także cytaty, sformułowania zapożyczone z dzieł innych autorów pasowały nie tylko do ceremonii związanych z obrzędkiem religijnym, doskonale wieńczyły też dzieło kopisty-kompilatora. W dwutomowym chamaile z 1877 roku, należącem do śp. Stefana Mustafy Jasińskiego, w kolofonie czytamy:

„Do Pisałem ten święty cha/maile w roku 1877 kwietnia/ 24 dnia w Maluszycach/ Abraham Aleksandrowicz. /Bóg widzi Czas Ucieka/ Śmierć goni wieczność czeka/ Grób me Ciało przykryje/ Robak kości rozryje Ziemia w ziemie A dusza Bogu Poruczyć muszę”.

Tekst jest wyraźnie podzielony na trzy części: pierwszą stanowi informacja o kopiście, dwie pozostałe to kompilacja dwóch tekstów kultury. Pierwsza z nich jest przysłowiem polskim, w którym pojawia się obecny w sztuce i literaturze motyw *vanitas*. Przysłowie zostało odnotowane w *Księdze przysłów: przypowieści i wrażeń przysłowiowych*

²⁷ Data: 6.08.1887.

²⁸ Rok według kalendarza muzułmańskiego zapisano tradycyjnymi cyframi arabskimi.

²⁹ Całkowite zaćmienie Słońca, widoczne m.in. w Europie Środkowej i Wschodniej, wystąpiło 19 sierpnia 1887 roku.

³⁰ Wpis o identycznej treści w innym chamaile odnotował Cz. Łapicz, *Glosy, komentarze, objaśnienia etc., czyli o pozakoranicznych dopiskach w rękopiśmiennych tefsirach muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [w:] T. Bairašauskaite i in. (red.), *Orientas Lietuvas Didžiosis Kunigajkštijos visuomenės tradicijoje: Totoriai Ir Karaimai*, Vilnius 2008, s. 72-73.

polских Samuela Adalberga w dwóch wersjach – jedna z nich jest zbieżna z tą zacytowaną w chamaile³¹. W opracowaniu Juliana Krzyżanowskiego *Mądrej głowie dość dwie słowie...*³² można przeczytać, że było ono stosowane zwłaszcza w XVII wieku w panegirykach i napisach nagrobnych, choć pojawiło się już w wieku poprzednim. Druga część wierszowanego kolofonu to cytat z Hieronima Morsztyna, a dokładnie ostatnia z pięciu strof jego utworu „Cnota” ze zbioru *Światowa rozkosz...*:

„Grób ci ciało okryje,
robak kości rozryje.
Ziemia w ziemi,
a duszę Bogu poruczyć muszę”³³.

Biorąc pod uwagę kreatywność kopisty, niezwykle trafny i przystający do chamaiłłów wydaje się opis cechującej tekst sylwiczny relacji nadawca – odbiorca, w której twórca tekstu jest jednocześnie jego odbiorcą, a pisanie stanowi jednocześnie lekturę. Co więcej, tekst spełniał oczekiwania kolejnych jego odbiorców, których światopogląd pokrywał się ze światopoglądem nadawcy³⁴.

Fakt, że dana księga była pisana na bieżąco i mogła służyć jako notatnik, mogłoby przełożyć się na przypadkowość, chaos oraz nieuporządkowanie treści. Zarówno sylwy staropolskie, jak i chamaiły bywały pisane kilkoma rękami, wkładano lub wklejano do nich dodatkowe, luźne karty, a treść uzupełniano na bieżąco³⁵. Mimo to, przy zastosowaniu zasady *varietas*³⁶, widać w nich kompozycję tekstu.

W przypadku sylw, nadal odwołując się do opracowania Partyki, można przeczytać:

„Po dokładnym zapoznaniu się z większością sylw dostrzeżemy w nich również pewną zaplanowaną kompozycję układania treści w cykle, np. cykl mów weselnych, sejmikowych, cykl

³¹ „Bóg widzi, czas ucieka, śmierć goni, wieczność czeka”. Zob. S. Adalberg, *Księga przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich*, Warszawa 1889-1894, s. 667.

³² J. Krzyżanowski, *Mądrej głowie dość dwie słowie: pięć centuruj przysłów polskich i diabelski tuzin z hakiem*, t. 1, *Od Abrahama do kleryka*, Warszawa 1975, s. 102-103.

³³ H. Morsztyn, *Światowa rozkosz z ochmistrem swoim i ze dwunastą swych służebnych panien*, t. 1, Warszawa 1995, s. 45.

³⁴ J. Partyka, *Rękopisy dworu szlacheckiego...*, dz. cyt., s. 82-84.

³⁵ J. Partyka, *Szlachecka silva rerum...*, art. cyt., s. 68; przykład m.in. chamaiłu z Jasionówki.

³⁶ O jej stosowaniu [w:] I. Słomak, *Poetyckie i prozatorskie „sylwy” – wobec tradycji retorycznej*, „Śląskie Studia Polonistyczne”, t. 2, nr 4, 2013, s. 271-297.

przepisów lekarskich, listów itp. Trzeba przyznać jednak, że tę konstrukcję zakłócają wtrącane tu i ówdzie zapiski o zupełnie innej treści. Dowodzi to, że sylwy pisane były na bieżąco...³⁷.

Badaczka wydzieliła w tekstach sylwicznych konkretne grupy tematyczne:

- „1) treści dotyczące «obcych» – cudzoziemców i mniejszości narodowych;
- 2) wróżby meteorologiczne;
- 3) przepisy lekarskie i osoby leczące;
- 4) wpływ ciał niebieskich na człowieka;
- 5) przepowiednie, złe znaki, komety;
- 6) dni szczególne;
- 7) zabiegi magiczne;
- 8) praktyczne porady gospodarskie;
- 9) mowy weselne i pogrzebowe, opisy pogrzebów i ślubów”³⁸.

Analiza treści kilkunastu chamaileów podobnie pozwala na sporządzenie zawartości treściowej rzezonego rodzaju manuskryptów, różniącej się w zależności od objętości księgi:

- fragmenty sur koranicznych,
- modlitwy po recytacji Koranu,
- intencje (nijety) do modlitw,
- modlitwy obowiązkowe (namazy),
- modlitwy świąteczne,
- modlitwy związane z konkretnymi czynnościami (np. przy wchodzeniu lub wychodzeniu z meczetu, zapalając świecę),
- kazania (chutby),
- modlitwy okolicznościowe (związane ze ślubem, chrztem, pogrzebem),
- różaniec (tešpich),
- modlitwy ochronne, zbawienne,
- przypowieści,
- kalendarz, opis nieszczęśliwych dni w roku (dni niechsiowe),
- fały, wróżby, zaklęcia, talizmany.

W obu spisach rzeczy pojawiły się elementy magiczne, przepowiednie, złe znaki, wróżby, czyli podobne próby zaklinaliania rzeczywistości w formie specyficznych wskazówek dotyczących codziennych czynności, pomyślności czy też zdrowia.

³⁷ J. Partyka, *Szlachecka silva rerum...*, art. cyt., s. 71.

³⁸ Tamże, s. 78.

Jedna z XVII-wiecznych sylw zawiera na przykład tekst *Co dnia, którego według biegu miesięcznego przy nim położonego czynić i sprawować masz, mówiący, że:*

„Gdy miesiąc w Bliźniętach dobrze włosy strzec, ogniem robić, poszły słać, walkę zacząć, żeglować, kupować, sprzedawać, budować, sługi jednać, z wielkimi mówić, dzieci na naukę dawać, przyjaźń nabywać, żenić się”³⁹.

Podobne treści stanowią integralną część chamailów. Do tekstów magicznych zalicza się tu przede wszystkim tzw. fały⁴⁰ („dwunastoplanetny, (al)koranowy i siedmioplanetny, abdzedowy, elifowy, ramilny, chemelowy, krukowy, fał Sulejmana”⁴¹), opisy tzw. dni niechsiowych, czyli 24 nieszczęśliwych dni w roku lub/i niechsiowych godzin. Tzw. godzinnik znalazł się m.in. w chamaile Aleksandra Aleksandrowicza z 1865 roku: „bab to jest gozinnik / ktūrà gozina na co panuje”, z którego dowiadujemy się m.in., że:

„[...] bab k’edi gozina šems’ / prijze takže nexs’ nav všistgo ne panuje / a jes’li zica ũrozi še tej gozini dlŭ/govečne bivá od panov ma mec láska / ũžond trimac n[e]benze i do tego oxoči / i dobri benze bab k’edi gozina ‘etaret’ prijze různé / reči počinac dobže zeci sazic ũ na/’ŭka dávac prožba činic tilko kref pŭ/skac lekerstvo brác venčec še ũ d/roga jexac ne dobže jes’li zece ũrozi še / tej gozini rozŭmne navčone s prijazno / benze”⁴².

Wiedza magiczna była tożsama z wiedzą medyczną, stąd obecne na kartach ksiąg zaklęcia, zamawiania, prognostyki, talizmany. Jako metody leczenia przeróżnych dolegliwości zarówno u ludzi, jak i zwierząt zaleca są w chamailach okadzanie kartkami z wypisanymi na nich odpowiednimi modlitwami, formułami lub znakami graficznymi o magicznej mocy, moczenie ich w wodzie lub noszenie przy sobie wypisanych odpowiednich formuł modlitewnych. W chamaile Emilii Assanowicz (1898-1900) znajdują się formuły modlitewne

³⁹ AGAD, Radz., II, 12, s. 812-814, [za:] J. Partyka, *Szlachecka silwa rerum...*, art. cyt., s. 81-82.

⁴⁰ Fał (tur., ar. *fal*) – wróżba, wróżenie.

⁴¹ I. Radziszewska, *Praktyki magiczne w chamailach Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego (na podstawie tzw. Fału Sulejmana)*, [w:] J. Kulwicka-Kamińska, Cz. Łapicz (red.), *Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego w historii, języku i kulturze*, Toruń 2013, s. 231-251.

⁴² Chamaíl Aleksandra Aleksandrowicza z 1865 roku, s. 429-430. Transliteracja autorska.

o konkretnym przeznaczeniu: „od balenne bokū, od hrūzej balenne nas'ic, od kolk'i napisavši nas'ic", talizmany: „bab jes'li xto heti tels'im pri sabe nos'ic pan boh od fšelák'ix prihod obaronic miži panimi i lūzmi pašanována mec būze...”, a także modlitwy, które w zależności od zalecanego sposobu postępowania mają różne działanie:

„[...] (bab) xto bī hetuju du'aji/ pev álbo pri sabe nas'iv od kažnej pri/hodi pan boh obroni a ježeli nad xorim / būžeš pec pan boh pozzrovi a jes'li / katore beleglová būze zecej žedác heta / du'aji pevši na vodū padūc i tūjū vādū // pic dāvác pan boh dá [...]”⁴³.

Wskazówki, jak chronić to, co najcenniejsze, czyli zdrowie, pojawiały się również w sylwach. Lekarstwem na febrę miał być na przykład tajemniczy rząd liter:

„KPVSTTZS KKDHRZM.

Te wyżej wyrażone litery na karteczce maleńkiej napisać i chorującemu dać zjeść. Kiedy nie porzuci od razu, to znowu drugą karteczkę, by i trzecią za każdym trzęsieniem”⁴⁴.

Podsumowując bogatą treść chamaiłów można powiedzieć, że wpisuje się ona w tradycje piśmiennicze epoki, w której powstały pierwsze rękopisy, a tym samym, podobnie jak sylwy, stanowi pośrednie źródło wiedzy na jej temat. Można powiedzieć, że chamailey miały również cechy literatury staropolskiej ze względu na pełnioną funkcję użytkową, ideologiczną i moralizatorską (tu: religijną) oraz przedstawiony światopogląd potoczny (obyczaje, treści magiczno-medyczne)⁴⁵. Rękopisy te stanowiły skarbiec wiedzy rozmaitej dla pokoleń je tworzących. Były czytane jak współczesne książki czy nawet podręczniki, podkreślano w nich fragmenty uznane podczas lektury za wyjątkowo ważne, wykonywano notatki na marginesach, a jednocześnie szanowano, pieczołowicie przechowywano i przekazywano z pokolenia na pokolenie jako cenne pamiątki rodzinne oraz gwarant zachowania tradycji. Obecnie stanowią one kopalnię wiedzy dla badaczy wielu dziedzin.

Skróty stosowane w transliteracji:

/ - zmiana wiersza

// - zmiana strony

ar. - tekst w języku arabskim

⁴³ Chamaił Emilii Assanowicz, 1898-1900, s. 161-162. Transliteracja autorska.

⁴⁴ BK 711, k. 250, [za:] J. Partyka, *Szlachecka silva rerum...*, art. cyt., s. 85.

⁴⁵ Por. J. Partyka, *Rękopisy dworu szlacheckiego...*, dz. cyt., s. 84-85.

IWONA RADZISZEWSKA

Chamały – tatarskie *silvae rerum***Streszczenie**

Chamał jest jednym z rodzajów piśmiennictwa religijnego muzułmanów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Nazywa się go modlitewnikiem, co odnosi się do podstawowej treści oraz funkcji, jaką pełni. Zawartość księgi bywa jednak różnorodna i wykracza poza standardowe modlitwy codzienne oraz okolicznościowe. Artykuł koncentruje się na treści dodatkowej, okołomodlitewnej zawartej w omawianym typie księgi, czyli m.in. na mowach okolicznościowych, fragmentach utworów literackich, notatkach osobistych oraz zaklęciach i wróżbach obecnych na kartach tatarskich manuskryptów. Treść ta analizowana jest w odniesieniu do szerszej tradycji piśmienniczej, mianowicie do zaliczanych do form paraliterackich sylw szlacheckich (*silvae rerum*).

Słowa kluczowe: chamał, islam, rękopisy, *silva rerum*, Tatarzy Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Iwona Radziszewska

Chamałs – Tatar *silvae rerum***Abstract**

Chamał is the name for religious, literary Muslim manuscripts, popular among the Muslims in the Grand Duchy of Lithuania. Its basic task and function is to serve as a prayer book, though it may contain all kinds of other texts besides the religious ones, or written for specific purposes. The present article is concerned with this additional, quasi prayer functions of *chamałs*, such as speeches and addresses, fragments of literature, personal notes, spells and prophecies. It examines it in reference to the wider quasi literary tradition, the so-called *silvae rerum* (nobility's home chronicles).

Keywords: Islam, Tatars of the Grand Duchy of Lithuania, manuscripts, *chamał*, *silva rerum*.